

University of
Sistan and Baluchestan

Iranian Academy of
Management Sciences

The Presence of Critical Realism in Organization and Management Research: An Examination of Methodological Efforts

Omid Ardalan^{1*}, Hassan Danaeefard²,
Mohammad Kazem Danaeifard³

1. Associate Professor Command and Staff University, AJA, Tehran, Iran. (Corresponding Author). E-mail: ardalan62omid@gmail.com
2. Professor, Department of Public Administration, Faculty of Management and Economics, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: hdanaee@modares.ac.ir
3. Faculty of Accounting and Management, Islamic Azad University Karaj Branch, Karaj, Iran.

Extended Abstract

Abstract

This article explores the presence and role of critical realism in organization and management research, presenting it as an integrative paradigm that transcends the limitations of positivism and interpretivism. Grounded in Roy Bhaskar's work, critical realism divides reality into three layers—real (structures and mechanisms), actual (events), and empirical (experiences)—and emphasizes the interplay between structure and agency. The article traces the emergence of this approach in organizational studies and examines its ontological assumptions (layered ontology and open systems), epistemological principles (fallible and mediated knowledge), and methodological frameworks (methodological pluralism and retroductive reasoning). It then compares research strategies (inductive, deductive, abductive, and retroductive) and highlights distinctions between structure, mechanism, event, and experience. The empirical robustness of findings is ensured through systematic processes such as event description, structural mapping, and empirical validation. Methodological innovations, from Bhaskar's RRREIC model to the practical approaches of Danermark and Wynn & Williams, provide operational tools for uncovering causal mechanisms. Ultimately, the article underscores critical realism's emancipatory potential in addressing contemporary organizational complexities, positioning it as a compelling alternative to traditional paradigms. By integrating theoretical depth and practical application, critical realism enriches organizational research.

Introduction

Critical realism offers a way to explain organizational phenomena by examining the conditions and causal mechanisms that generate them. Drawing on Roy

Bhaskar's stratified ontology, it distinguishes the real domain of structures and causal powers, the actual domain of events, and the empirical domain of experiences and observations. This article examines how critical realism has developed in organization and management research and how its philosophical commitments can guide empirical inquiry. It focuses on the move from describing organizational outcomes to explaining why they arise in particular contexts.

Case study

The article does not report an original case study. Instead, it draws on published organizational research to illustrate how a critical realist analysis can work. Studies of information system adoption, organizational learning, workplace power, and change show that similar events may have different outcomes across settings. For example, the introduction of a technology does not, by itself, determine whether employees adopt it. Existing routines, managerial authority, available resources, and employees' interpretations may enable or constrain its use. Such examples demonstrate why researchers need to examine the interaction of structures, agency, and context rather than infer causation from observed outcomes alone.

Materials and Methods

This is a conceptual and methodological review. It compares the ontological, epistemological, and methodological assumptions of critical realism and examines four forms of reasoning: induction, deduction, inference to the best explanation, and retrodution. It then considers methodological contributions associated with Bhaskar, Sayer, Danermark and colleagues, Ackroyd and Fleetwood, and Wynn and Williams. Particular attention is given to the distinction between structures, mechanisms, events, and experiences, and to the use of multiple forms of evidence when assessing proposed explanations. Building on this comparison, the article outlines a proposed four-phase, thirteen-step framework covering problem identification, research design, data collection, and analysis and reporting.

Discussion and Results

The review identifies retrodution as central to critical realist inquiry: researchers ask what underlying conditions and mechanisms would have to exist for an observed event to occur. Because organizations are open systems, a mechanism may produce different outcomes, or no observable outcome, depending on the conditions in which it operates and its interaction with other mechanisms. Empirical patterns therefore provide starting points for explanation rather than conclusive proof of a single cause.

The methodological approaches reviewed translate this principle into research practices, including detailed event description, analysis of organizational structures and context, development of competing explanations, and assessment

against evidence from multiple sources. The proposed thirteen-step framework brings these practices into a sequence intended to make critical realist research more transparent and usable. It remains a methodological proposal; the article does not empirically test whether the framework improves research quality. The review also identifies areas for further development, particularly the study of large-scale data and greater attention to organizational contexts outside Western settings.

Conclusion

Critical realism provides organization and management researchers with a coherent basis for connecting lived experience and observable events to the structures and mechanisms that may generate them. Its value lies in producing explanations that are sensitive to context, open to revision, and useful for examining persistent organizational problems. Future empirical studies can assess and refine the proposed framework across different organizational settings.

Keywords: Critical realism; organization and management studies; stratified ontology; retroduction; mixed-methods methodology

Article Type: Research Article

Cite this article: Ardalan, O., Danaeefard, H., & Danaeifard, M.K. (2026). He Presence of Critical Realism in Organization and Management Research: An Examination of Methodological Efforts. *Public Management Researches*, 19 (73), 65-94. (In Persian)

DOI:10.22111/JMR. 2025.53136.6428

Received: 05 Sep. 2025

Revised: 19 Nov. 2025

Accepted: 29 Nov. 2025

Published online: 23 Sep. 2026

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

حضور رئالیسم انتقادی در پژوهش‌های سازمان و

مدیریت: واکاوی تلاش‌های روش‌شناسانه

امید اردلان - حسن دانایی فرد - محمد کاظم دانایی فرد

۱. نویسنده مسئول، دانشیار دانشگاه فرماندهی و ستاد، آجا، تهران، ایران. ardalan62omid@gmail.com
۲. استاد، مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. hdanaee@modares.ac.ir
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده حسابداری و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، کرج، ایران.

چکیده

این نوشته به بررسی حضور و نقش رئالیسم انتقادی در پژوهش‌های سازمان و مدیریت می‌پردازد و آن را به‌عنوان پارادایمی تلفیقی معرفی می‌کند که از محدودیت‌های تحصیل‌گرایی و تفسیرگرایی فراتر می‌رود. رئالیسم انتقادی، بر پایه آثار روی بסקار، واقعیت را به سه لایه واقعی (ساختارها و سازکارها)، بالفعل (رویدادها) و تجربی (تجربه‌ها) تقسیم می‌کند و بر تعامل ساختار و عاملیت تأکید دارد. مقاله ابتدا ظهور این رویکرد در مطالعات سازمانی را رصد کرده و پیش‌فرض‌های هستی‌شناختانه (مانند هستی‌شناسی لایه‌مند و سیستم‌های باز)، شناخت‌شناختانه (دانش خطاپذیر و واسطه‌ای) و روش‌شناختانه (کثرت‌گرایی و استدلال استرجاعی) آن را واکاوی می‌کند. سپس، استدلال‌های پژوهشی (استقرایی، قیاسی، استنتاج بهترین تبیین و استرجاعی) را مقایسه کرده و تمایز میان ساختار، سازکار، رویداد و تجربه را برجسته می‌سازد. پایداری تجربی یافته‌ها از طریق فرآیندهای نظام‌مند مانند شرح رویدادها، نگاشت ساختارها و تأیید تجربی تضمین می‌شود. نوآوری‌های روش‌شناختی، از مدل RRREIC بסקار تا رویکردهای کاربردی دانرمارک و وین و ویلیامز، و در نهایت معرفی روش شناسی نویسنندگان، ابزارهایی عملی برای کشف سازکارهای علی ارائه می‌دهند. در نهایت، مقاله بر ظرفیت‌های بخش رئالیسم انتقادی در مواجهه با پیچیدگی‌های سازمانی معاصر تأکید کرده و آن را به‌عنوان بدیلی جذاب برای پارادایم‌های سنتی معرفی می‌کند. این رویکرد، با ادغام عمق نظری و کاربرد عملی، پژوهش‌های سازمانی را غنی می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: رئالیسم انتقادی، مطالعات سازمان و مدیریت، هستی‌شناسی لایه‌مند، استدلال استرجاعی، روش‌شناسی تلفیقی

استناد: اردلان، امید؛ دانایی فرد؛ حسن، دانایی فرد؛ محمدکاظم. (۱۴۰۵) حضور رئالیسم انتقادی در پژوهش‌های سازمان و مدیریت: واکاوی تلاش‌های روش‌شناسانه، پژوهش‌های مدیریت عمومی. ۱۹ (۷۳)، ۶۵-۹۴.

DOI:10.22111/JMR. 2025.53136.6428

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸

حق مؤلف © نویسنندگان

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

نوع مقاله: علمی پژوهشی

۱-مقدمه

چرا اجرای یک خط مشی مدیریتی مشابه در دو سازمان، پیامدهایی متفاوت ایجاد می‌کند؟ چرا تغییری که برای بهبود عملکرد طراحی شده، گاه به مقاومت کارکنان یا تشدید مشکلات می‌انجامد؟ پاسخ به این پرسش‌ها مستلزم شناخت شرایطی است که پدیده‌های سازمانی را تولید می‌کنند. مسئله، صرفاً ثبت آنچه رخ داده نیست؛ بلکه توضیح چگونگی و چرایی وقوع آن است. این تمایز، پرسشی بنیادی را پیش می‌کشد: چگونه می‌توان از شواهد مشاهده‌پذیر به شناخت واقعی دست یافت که همه ابعاد آن مستقیماً در دسترس پژوهشگر نیست؟

فهم واقعیت اجتماعی عمدتاً در کشاکش دو رویکرد شکل گرفته است. تحصیل‌گرایی بر واقعیت عینی، مشاهده‌پذیر و قانون‌مندی‌های قابل‌اندازه‌گیری تأکید می‌کند؛ تفسیرگرایی، معانی و برداشت‌های کنشگران را در کانون شناخت قرار می‌دهد. محدودیت‌های این دو جهت‌گیری، زمینه ظهور دیدگاه‌هایی را فراهم کرده که بر پیوند ساختار و عاملیت، ذهن و عین و فرد و جامعه تأکید دارند (Bani Fatemeh et al., 2018:30). نظریه ساخت‌یابی گیدنز، رویکرد مورفوژنتیک آرچر و تحلیل بوردیو از عادت‌واره و موقعیت اجتماعی، نمونه‌هایی از تلاش برای فهم این پیوندها هستند. رئالیسم انتقادی، برخاسته از آثار روی بسکار، مسیر متمایزی برای پرداختن به این مسئله ارائه می‌کند. در این رویکرد، علیت به توالی منظم رخدادها یا همبستگی متغیرها محدود نمی‌شود؛ بلکه به قابلیت‌ها و سازکارهایی مربوط است که در شرایط معین عمل می‌کنند و الزاماً پیامدهایی یکسان ندارند (Mohammadi & Paya, 2019:39). ازاین‌رو، شناخت یک الگوی تکرارشونده، پایان تبیین نیست؛ پژوهشگر باید بپرسد چه نیروهایی آن را ایجاد کرده‌اند و چرا آثارشان در موقعیت‌های مختلف تغییر می‌کند. چنین موضعی، رئالیسم انتقادی را در هستی‌شناسی جسور و در شناخت‌شناسی محتاط می‌سازد (Outhwaite, 1987: 34).

مبنای این نگاه، تمایز میان سه قلمرو واقعی، بالفعل و تجربی است. قلمرو واقعی شامل ساختارها و سازکارهای زاینده، قلمرو بالفعل شامل رخدادها و قلمرو تجربی شامل مشاهدات و تجربه‌هاست (Bhaskar, 1979). این تمایز، حرکت از داده‌های آشکار به بررسی شرایط مولد پدیده‌های سازمانی را امکان‌پذیر می‌کند (Bani Fatemeh et al., 2018; Danaeefard, 2007). در نتیجه، تجربه کنشگران و روابط مشاهده‌شده، در پیوند با ساختار، عاملیت و زمینه تحلیل می‌شوند (Al-Amoudi & Willmott, 2011: 30).

این ظرفیت برای مطالعه سازمان‌هایی اهمیت دارد که در نظام‌های باز و تحت تأثیر تحولات فناوریانه، تغییرات نهادی و نابرابری‌های پایدار فعالیت می‌کنند (Ehsani-Moghaddam et al.,)

(2020). در چنین محیط‌هایی، پیامدها از تعامل نیروهای متعدد پدید می‌آیند. پذیرش خطاپذیری دانش و کثرت‌گرایی روش‌شناختی، پژوهشگر را به ارزیابی تبیین‌های رقیب و پرسش از چرایی پیامدها هدایت می‌کند (Fleetwood, 2005: 200). شناسایی سازکارهای زاینده همچنین می‌تواند مبنایی برای طراحی مداخلات متناسب با شرایط سازمانی فراهم سازد (Wynn & Williams, 2012: 790; Edwards et al., 2014).

با این حال، بهره‌گیری از این ظرفیت مستلزم روشن‌شدن رابطه تعهدات فلسفی با تصمیم‌های عملی پژوهش است. مقاله حاضر با تمرکز بر همین رابطه، حضور رئالیسم انتقادی در پژوهش‌های سازمان و مدیریت را واکاوی می‌کند. بررسی مبانی هستی‌شناختی و شناخت‌شناختی، مقایسه منطق‌های استدلال، تفکیک ساختار، سازکار، رویداد و تجربه و تحلیل شیوه‌های تقویت استحکام تجربی، مسیر این بررسی را تشکیل می‌دهند. هدف، روشن‌کردن چگونگی گذار از توصیف پدیده‌های سازمانی به تبیین سازکارهای مولد آن‌ها و فراهم‌کردن مبنایی منسجم برای پژوهش تجربی است.

۲- پیشینه رئالیسم انتقادی

ظهور رئالیسم انتقادی بیش از هر متفکر دیگری با نام روی بسکار پیوند دارد. او با انتشار نظریه رئالیستی علم در ۱۹۷۵ و /مکان طبیعت‌گرایی در ۱۹۷۹، مبانی فلسفی این رویکرد را برای مطالعه جهان طبیعی و اجتماعی تدوین کرد. با این حال، شکل‌گیری آن متأثر از اندیشه‌های رام هاره درباره سازکارهای مولد و نقد تجربه‌گرایی نیز بود. ماریو بونگه نیز با تأکید بر چندسطحی بودن واقعیت، پیدایش و تمایز جهان واقعی از جهان مفهومی، ایده‌هایی نزدیک به این سنت مطرح کرده بود (Bunge, 1979; Bayani, 2025: 110).

جایگاه متمایز رئالیسم انتقادی در پیوند میان پذیرش واقعیتی مستقل از شناخت انسان و نقد ساختارهای اجتماعی نهفته است؛ پیوندی که آن را به نظریه انتقادی نزدیک می‌سازد (Hatemzadeh & Monti, 2018: 4). این رویکرد در دهه ۱۹۷۰، در بستر نقد تجربه‌گرایی و تحصیل‌گرایی و مباحث ماتریالیستی فلسفه علم ظهور یافت (Vatanparast, 2016: 47). رئالیسم انتقادی هم تقلیل واقعیت به داده‌های مشاهده‌پذیر و هم فروکاستن جهان اجتماعی به تفاسیر کنشگران را به چالش می‌کشد (Bhaskar, 1979; Bani Fatemeh et al., 2018). تمایز قلمروهای واقعی، بالفعل و تجربی، پژوهشگر را به بررسی ساختارها و سازکارهایی هدایت می‌کند که بسته به زمینه، فعال یا خنثی می‌شوند.

ورود این رویکرد به مطالعات سازمان و مدیریت از دهه ۱۹۹۰، با تردید درباره کفایت پارادایم‌های مسلط برای شناخت سازمان‌های باز و چندلایه همراه شد (Mohammadpour et al., 2011). مرکز بر سازکارهای زاینده، ظرفیت بررسی تغییر سازمانی، قدرت، یادگیری و پذیرش فناوری را فراهم کرد (Pourkarim et al., 2014). آکروید این ظرفیت را در آشکارسازی توان‌های علی مؤثر بر پیامدهای سازمانی می‌بیند (Ackroyd, 2010: 50)؛ قابلیت که اهمیت روش‌شناختی رئالیسم انتقادی را برجسته می‌کند (Ehsani-Moghaddam et al., 2020). کاربردهای تجربی، این ظرفیت را نشان می‌دهند. ماچ بر تأثیر ساختارهای تاریخی و سلسله‌مراتب بر رویه‌های مدیریتی، بدون تعیین کامل کنش، تأکید می‌کند (Mutch, 2005: 248). چنین تحلیلی، بررسی روابط علی را فراتر از الگوهای آماری می‌برد (Fleetwood, 2017: 202; Bayani, 2023). ولکاف و استرانگ، «امکانات» فناوری را در شکل‌گیری تعامل کنشگران و تغییر سازمانی بررسی کردند (Volkoff & Strong, 2013). هیرپث نیز در حوزه سلامت، نقش سازکارهای قدرت در پیوند ساختارهای مقرراتی و کنش‌های راهبردی را نشان داد (Herepath, 2014: 22).

جذابیت روش‌شناختی این رویکرد، از تلفیق شواهد تجربی و تبیین نظری ناشی می‌شود. در سازمان‌های باز، پیامدها حاصل تعامل چندین سازکار و شرایط زمینه‌ای‌اند (Danaeefard et al., 2018). بنابراین، روش‌های کمی برای شناسایی الگوها و روش‌های کیفی برای شناخت زمینه‌ها و فرایندها، مکمل یکدیگرند (Danermark et al., 2002: 40). کرینگلوم و بریکس نیز با استدلال استرجاعی، تأثیر سازکارهایی مانند اینرسی فرهنگی بر یادگیری سازمانی را بررسی کردند (Kringelum & Brix, 2021: 236).

رئالیسم انتقادی همچنین نقد ساختارهای محدودکننده را بر شناخت سازکارهای علی استوار می‌کند. مک‌گی و گرانت در مطالعه معنویت در محیط کار، ظرفیت نقد تبیینی برای فهم شرایط تقویت یا تضعیف رفاه کارکنان را نشان دادند (McGhee & Grant, 2017: 848, 850). مجموعه فلیت‌وود و آکروید نیز تنوع کاربردهای سازمانی این رویکرد را آشکار می‌سازد (Fleetwood & Ackroyd, 2004). از این رو، بسط آن حاصل پیوند هستی‌شناسی لایه‌مند، تبیین علی، انعطاف روش‌شناختی و جهت‌گیری انتقادی در پژوهش سازمانی است.

۳- پیش فرض‌های هستی‌شناختی، شناخت‌شناسی و روش‌شناختی

رئالیسم انتقادی بر سه اصل مرتبط استوار است: رئالیسم هستی‌شناختی، نسبی‌گرایی شناخت‌شناختی و عقلانیت داورانه. واقعیت مستقل از شناخت وجود دارد، دانش خطاپذیر است و

تبیین‌ها را می‌توان عقلانی مقایسه کرد (Archer et al., 1998: xi) به نقل از: Bayani, 2025: 110). بنابراین، پذیرش خطاپذیری به معنای برابری تبیین‌ها نیست. رخداد‌های اجتماعی از تعامل سازکارهایی ناشی می‌شوند که آثارشان بسته به زمینه تقویت، تضعیف یا خنثی می‌شود (Collier, 1994: 64). به نقل از (Mohammadi & Paya, 2019: 40). این نگرش، مبنای مطالعه سازمان‌ها به مثابه نظام‌های باز و پیچیده است (Danaeifard, 2007).

از نظر هستی‌شناختی، ساختارها و سازکارها حتی بدون مشاهده، واجد قدرت علی‌اند؛ هرچند تولید پیامد به شرایط وابسته است (Wynn & Williams, 2012: 789). واقعیت نیز لایه‌مند است: قلمرو واقعی شامل ساختارها و سازکارها، بالفعل شامل رویدادها و تجربی شامل مشاهدات و تجربه‌هاست (Bani Fatemeh et al., 2018). این تمایز، بررسی علل زیربنایی پدیده‌های سازمانی را ممکن می‌سازد (Mohammadpour et al., 2011). مثلاً، استقرار سیستم‌های اطلاعاتی از تعامل قدرت، تصمیم‌گیری و مقاومت کاربران تأثیر می‌پذیرد (Wynn & Williams, 2012). ساختارها کنش را تسهیل یا محدود می‌کنند، اما کاملاً تعیین نمی‌کنند (Fleetwood, 2005: 202). از این رو، تبیین از توصیف الگوها فراتر می‌رود (Ehsani-Moghaddam et al., 2020). اصل «برایش» نیز بیانگر پیدایش قابلیت‌هایی است که از سازمان‌یافتگی اجزا ناشی می‌شوند و به ویژگی‌های منفردشان تقلیل نمی‌یابند (Wynn & Williams, 2012: 792). همچنین، بازبودن سازمان‌ها و تعامل نیروهای متعارض، تحقق قطعی پیامدها را منتفی و تبیین زمینه‌مند را ضروری می‌کند (Wynn & Williams, 2012: 89-90).

از نظر شناخت‌شناختی، بُعد ناگذرا به واقعیت مستقل و بُعد گذرا به نظریه‌ها، مفاهیم و ابزارهای شناخت اشاره دارد (Bhaskar, 2008: 33). به نقل از (Afshar & Mirmohammadtabar, 2023: 34) دسترسی به واقعیت با واسطه زبان، فرهنگ و نظریه صورت می‌گیرد؛ بنابراین، دانش اجتماعی، تاریخی و بازنگری‌پذیر است (Bani Fatemeh et al., 2018). این واسطه‌مندی، شناخت را ناممکن نمی‌کند؛ تبیین‌ها با شواهد تازه و مقایسه توضیح‌های جایگزین پالایش می‌شوند (Wynn & Williams, 2012: 795). چنین نگرشی، ارزیابی انتقادی ادعاهای سازمانی را فراهم می‌کند (Mohammadi-Alamouti & Danaeifard, 2022; Edwards et al., 2014). هدف، شناسایی ترکیب سازکارهای فعال در زمینه مشخص است، زیرا پیامدهای مشابه می‌توانند علل متفاوتی داشته باشند (Wynn & Williams, 2012). معیار ترجیح نظریه نیز قدرت تبیینی است، نه هم‌سویی با گرایش پژوهشگر (Danermark et al., 2002: 38).

از نظر روش‌شناختی، تحلیل استعلایی می‌پرسد چه ساختارها و روابطی وقوع پدیده را امکان‌پذیر می‌کنند و بر تاریخی‌بودن و زمینه‌مندی آن تأکید دارد (Bhaskar, 2008: 141-142). پژوهش با شرح رویداد آغاز می‌شود؛ سپس ساختارها و زمینه بررسی و سازکارهای احتمالی صورت‌بندی می‌شوند. این تبیین‌ها با شواهد و توضیح‌های رقیب ارزیابی می‌شوند (Wynn & Williams, 2012: 797, 799). روش‌های کمی و کیفی می‌توانند مکمل یکدیگر باشند؛ مطالعه امکانات فناوری اطلاعات، نمونه‌ای از کاربرد این منطق است (Volkoff & Strong, 2013: 820). این انعطاف همراه با انسجام تحلیلی، مطالعه نظام‌های باز را امکان‌پذیر می‌سازد (Frauley & Pearce, 2007). بنابراین، انتخاب روش تابع مسئله و نیازهای تبیین است و مسیر استنباط سازکارها باید روشن و نقدپذیر بماند تا پیوند مبانی فلسفی با تصمیم‌های عملی پژوهش حفظ شود.

۴- سه لایه‌ی واقعیت: واقعی، بالفعل و تجربی

رنالیسم انتقادی، علیت را بر اساس نیروها و سازکارهای زاینده توضیح می‌دهد. ساختار، منشأ قابلیت‌های علی؛ نیرو، ظرفیت اثرگذاری؛ سازکار، شیوه عمل؛ و گرایش، جهت اثرگذاری آن است. در نظام‌های باز، تعامل سازکارها می‌تواند آثار آن‌ها را تقویت، تعدیل یا خنثی کند. تمایز قلمروهای واقعی، بالفعل و تجربی نیز نشان می‌دهد واقعیت به تجربه‌ها و رویدادهای مشاهده‌شده محدود نیست، بلکه ساختارها و سازکارهای مولد را دربرمی‌گیرد (Bani Fatemeh et al., 2018). این هستی‌شناسی، پیوند ساختار، رویداد و تجربه را روشن می‌کند (Danaeefard, 2007) و تبیین پیامدهای سازمانی را به شناخت شرایط زمینه‌ای وابسته می‌سازد (Ehsani-Moghaddam et al., 2020).

قلمرو واقعی شامل ساختارها، نیروها، گرایش‌ها و سازکارهایی است که مستقل از مشاهده وجود دارند. ساختار، مجموعه‌ای از اجزاست که از طریق روابط درونی و ضروری پیوند یافته‌اند (Sayer, 1992: 92). سازمان‌یافتگی اجزا، قابلیت‌هایی نوپدید ایجاد می‌کند که به ویژگی‌های منفرد آن‌ها تقلیل‌پذیر نیستند؛ مانند ویژگی‌های آب که صرفاً جمع ویژگی‌های عناصر سازنده آن نیست (Wynn & Williams, 2012: 790). قابلیت‌های سازمانی نیز از روابط افراد، قواعد، منابع و ترتیبات قدرت پدید می‌آیند. ساختارهای اجتماعی، کنش را امکان‌پذیر یا محدود می‌کنند و از طریق فعالیت انسان‌ها بازتولید یا دگرگون می‌شوند. سلسله‌مراتب، هنجارها و نظام‌های پاداش، حامل قابلیت‌های علی‌اند (Pourkarim et al., 2014). این قابلیت‌ها حتی بدون فعال‌شدن یا مشاهده آثارشان، واقعی هستند (Wynn & Williams, 2012: 789). بررسی آن‌ها، شناخت علل

شکست نوآوری را فراتر از همبستگی‌ها و گزارش‌های آشکار ممکن می‌سازد (Mohammadpour et al., 2011; Danermark et al., 2002: 36).

قلمرو بالفعل شامل رویدادهایی است که از عمل سازکارها در شرایط مشخص پدید می‌آیند، خواه مشاهده شوند یا نشوند؛ مانند موفقیت پروژه یا شکست استقرار فناوری (Danaeefard et al., 2018). کنشگران نیز قابلیت‌های علی دارند و باورها و دلایلشان در تولید کنش نقش ایفا می‌کند؛ بالاین‌حال، پیامد کنش ممکن است با قصد اولیه متفاوت باشد، زیرا سازکارهای دیگری نیز دخالت دارند. وقوع رویداد بدون ادراک آن، قلمرو بالفعل را از تجربی متمایز می‌کند (Wynn & Williams, 2012: 790). مثلاً، تأخیر استقرار سیستم اطلاعاتی می‌تواند با بررسی ناسازگاری مشوق‌ها تبیین شود، نه صرفاً روابط مشاهده‌شده (Mutch, 2005: 250). رویداد، بنابراین، سرنخی برای بررسی ترکیب علی مولد پیامد است.

قلمرو تجربی به تجربه‌ها و مشاهدات کنشگران مربوط است که از طریق مصاحبه، پرسشنامه، اسناد و داده‌های عملکردی در دسترس قرار می‌گیرند. این داده‌ها بازنمایی‌هایی جزئی و نظریه‌بارند و تمام واقعیت را منعکس نمی‌کنند (Wynn & Williams, 2012: 791). ممکن است رخدادی به دلیل محدودیت ابزارها مشاهده نشود یا اثر سازکاری با نیرویی مخالف خنثی شود؛ در چنین مواردی، تحلیل آثار مشاهده‌پذیر اهمیت می‌یابد (Wynn & Williams, 2012: 792). خطاپذیری شناخت نیز بررسی انتقادی گزارش‌ها را ضروری می‌کند. نارضایتی کارکنان از یک سامانه، به‌تنهایی علت مشکل را نشان نمی‌دهد و باید در ارتباط با طراحی، مشارکت، قدرت و مشوق‌ها تحلیل شود. تجربه، نقطه آغاز تبیین است، نه پایان آن (Al-Amoudi & Willmott, 2011). این سه قلمرو، جهان‌هایی جداگانه نیستند؛ تمایز آن‌ها نشان می‌دهد همه رویدادها تجربه نمی‌شوند و همه قابلیت‌ها نیز بالفعل نمی‌شوند. ارزش تحلیلی این تفکیک، جلوگیری از یکسان‌انگاشتن گزارش کنشگران، وقوع رویداد و علت آن است.

۵- استدلال پژوهشی: مقایسه‌ی رویکردهای استقرایی، قیاسی، “استنتاج بهترین تبیین” و استرجاعی

رئالیسم انتقادی برای تبیین پدیده‌های سازمانی از چهار منطق استدلالی بهره می‌گیرد که الزاماً رقیب یا ناسازگار نیستند. تفاوت آن‌ها در مسیر حرکت میان داده و نظریه، نوع پرسش و هدف تحلیل است. استقرا به شناسایی الگوها، قیاس به آزمون دلالت‌های نظری، استنتاج بهترین تبیین به مقایسه توضیح‌های رقیب و استرجاع به بازسازی شرایط و سازکارهای مولد می‌پردازد. ترکیب این منطق‌ها می‌تواند پژوهش را از توصیف مشاهدات به تبیین علی هدایت کند.

استقرا از مشاهدات خاص به مفاهیم، فرضیه‌ها و تعمیم‌های کلی‌تر حرکت می‌کند و برای پژوهش‌های اکتشافی مناسب است (Mohammadpour et al., 2011). برای مثال، شکایت مکرر کارکنان از پیچیدگی سیستم مدیریت ارتباط با مشتری می‌تواند فرضیه دشواری استفاده را مطرح کند. مزیت استقرا، انعطاف‌پذیری و حساسیت به داده‌های میدانی است؛ با این حال، تکرار یک الگو الزاماً علت آن را آشکار نمی‌کند (Wynn & Williams, 2012: 794). همبستگی آموزش و پذیرش سیستم ممکن است به اعتماد، مشوق‌ها یا امنیت شغلی وابسته باشد. بنابراین، استقرا به‌تنهایی برای شناسایی سازکارهای زیربنایی کفایت ندارد (Sayer, 2019; Sayer, 2000).

قیاس از نظریه آغاز می‌شود و دلالت‌های آن را در قالب فرضیه‌های مشخص بررسی می‌کند. مثلاً، پژوهشگر می‌تواند فرضیه کاهش مقاومت با افزایش آموزش را با شاخص‌های استفاده از سیستم بیازماید. شفافیت استدلال و قابلیت تکرار، از مزایای این رویکردند؛ اما کفایت تبیین به مقدمات نظری و شرایط آزمون وابسته است. در نظام‌های باز سازمانی، روابط با تغییر زمینه دگرگون می‌شوند و تعمیم قوانین عام دشوار است (Mingers, 2011: 305). آموزش کافی نیز ممکن است در حضور بی‌اعتمادی یا نگرانی از تشدید نظارت، به پذیرش سیستم منجر نشود.

استنتاج بهترین تبیین، برای مشاهدات مبهم یا غیرمنتظره توضیح‌های احتمالی ارائه می‌کند و مناسب‌ترین آن‌ها را بر اساس شواهد برمی‌گزیند. درباره نسبت این منطق با استقرا و فرضیه‌ریایی اجماع وجود ندارد (Nasiri, 2011:30). هارمن، مطابق گزارش نصیری، بر انتخاب میان تبیین‌های رقیب تأکید دارد (Nasiri, 2011). دامنه توضیح‌دهندگی، انسجام و سازگاری با شواهد، معیارهای این انتخاب‌اند. تداوم مقاومت باوجود آموزش می‌تواند، برای نمونه، ضعف ارتباطات مدیریتی را به‌عنوان تبیینی اولیه مطرح کند. این منطق برای تولید فرضیه سودمند است (Fletcher, 2017: 185)، اما توضیح منتخب بازنگری‌پذیر است و ممکن است سازکارهای عمیق‌تر را دربرنگیرد (Wynn & Williams, 2012: 796; Sayer, 2000: 16).

استرجاع می‌پرسد چه ساختارها، روابط و سازکارهایی وقوع پدیده را امکان‌پذیر کرده‌اند (Bhaskar, 1979: 14). سازکارهای احتمالی از تعامل نظریه و شواهد صورت‌بندی و با داده‌های تازه و توضیح‌های رقیب پالایش می‌شوند (Wynn & Williams, 2012: 797). تمرکز بر پیوند زمینه، سازکار و پیامد، با بازبودن سازمان‌ها سازگار است (Manian et al., 2013). در مثال مقاومت، بی‌اعتمادی، ترس از نظارت و ناسازگاری مشوق‌ها در ارتباط با سلسله‌مراتب و سابقه تغییر بررسی می‌شوند. این عمق تحلیلی، مستلزم داده‌های متنوع و بازنگری مکرر است (Wynn & Williams, 2012: 802).

در پژوهشی واحد، استقرا می‌تواند الگوها را آشکار کند، استنتاج بهترین تبیین توضیح‌های اولیه بسازد، استرجاع سازکارهای مولد را بازسازی کند و قیاس دلالت‌های آن‌ها را بیازماید. این رفت‌وبرگشت، پژوهشگر را به بررسی این پرسش هدایت می‌کند که کدام سازکار، در چه شرایطی و چگونه پیامد سازمانی را ایجاد کرده است.

۶- تمایز میان ساختار، سازکار، رویداد و تجربه

رئالیسم انتقادی با تمایز میان ساختار، سازکار، رویداد و تجربه، امکان گذار از توصیف پدیده‌های سازمانی به تبیین علی آن‌ها را فراهم می‌کند (Bani Fatemeh et al., 2018). این مفاهیم در هستی‌شناسی لایه‌مند به یکدیگر پیوند دارند: پژوهش از تجربه‌های کنشگران آغاز می‌شود، رویدادهای واقع‌شده را بررسی می‌کند و سپس به ساختارها و سازکارهای مولد آن‌ها می‌پردازد.

ساختار در قلمرو واقعی قرار دارد و مجموعه‌ای از هستارها یا موقعیت‌های مرتبط از طریق روابط درونی است (Sayer, 1992)، به نقل از (Wynn & Williams, 2012: 790). سلسله‌مراتب و نظام ارزیابی عملکرد، ساختارهایی نسبتاً پایدارند که قابلیت‌های علی آن‌ها از سازمان‌یافتگی اجزا ناشی می‌شود (Wynn & Williams, 2012: 790). ساختارها با توزیع منابع و قواعد، کنش را تسهیل یا محدود می‌کنند. تمایز آن‌ها از سازکار در این است که ساختار به روابط سازمان‌یافته و سازکار به شیوه عمل نیروهای آن اشاره دارد (Danermark et al., 2002: 47). ساختارهای اجتماعی نیز از طریق کنش انسان‌ها بازتولید یا دگرگون می‌شوند (Wynn & Williams, 2012: 791).

سازکارها شیوه‌های عمل هستارها و بیانگر قابلیت‌ها و گرایش‌های علی آن‌ها هستند (Bhaskar, 1975)، به نقل از (Wynn & Williams, 2012: 791). آن‌ها نشان می‌دهند ساختارها چگونه در شرایط مشخص بر پیامدها اثر می‌گذارند. برای مثال، نظام پاداش می‌تواند از طریق ایجاد انگیزه یا احساس بی‌عدالتی، رفتار کارکنان را شکل دهد. با این حال، فعال‌شدن سازکار پیامدی قطعی ندارد؛ زیرا در نظام‌های باز، نیروهای دیگر می‌توانند اثر آن را تقویت یا خنثی کنند. رویداد، رخدادی مشخص است که از عمل سازکارها در زمینه‌ای معین پدید می‌آید (Wynn & Williams, 2012: 792). شکست پروژه یا افزایش ترک خدمت، نمونه‌های سازمانی آن‌اند (Zarei Dehbaghi et al., 2017). رویدادها در قلمرو بالفعل قرار دارند و حتی بدون مشاهده پژوهشگر رخ می‌دهند؛ بنابراین، قلمرو بالفعل از قلمرو تجربی گسترده‌تر است (Wynn & Williams, 2012: 791). رویداد، برخلاف ساختار نسبتاً پایدار، وقوعی مشخص دارد و برخلاف

سازکار، پیامد عمل نیروهاست. بررسی آن سرنخی برای شناسایی علل فراهم می‌کند (Shirvani, Naghani et al., 2020).

تجربه، بخش مشاهده‌شده یا ادراک‌شده رویدادهاست که از طریق مصاحبه، مشاهده، پرسشنامه و اسناد شناخته می‌شود (Wynn & Williams, 2012: 792). گزارش دشواری استفاده از سامانه، نمونه‌ای از داده‌های تجربی است (Tohidinasab & Forouzandeh, 2013). این گزارش لزوماً علت دشواری را آشکار نمی‌کند؛ زیرا ادراک، متأثر از زبان، موقعیت اجتماعی و ابزار شناخت است. از این رو، تجربه‌ها باید با شواهد دیگر مقایسه و در ارتباط با ساختارها و سازکارها تحلیل شوند (Motaghi & Narimani, 2022). این تمایزگذاری، مانع یکسان‌انگاشتن روایت کنشگران با واقعیت رخدادها و تبیین علل آن‌ها می‌شود.

نمونه کاربردی: استقرار پرونده الکترونیک سلامت: فرض کنید بیمارستانی یک سیستم جدید پرونده الکترونیک سلامت را اجرا می‌کند. ساختار شامل سلسله‌مراتب بیمارستان، مرزبندی میان بخش‌ها، نظام تخصیص منابع و الزامات قانونی حفاظت از اطلاعات است. درون این ساختار، سازکارهایی مانند اعتماد میان واحدها، مقاومت در برابر تغییر، نگرانی از افزایش حجم کار یا ترس از تشدید نظارت فعال می‌شوند. تعامل این سازکارها می‌تواند رویدادهایی مانند تأخیر در استقرار، کاهش همکاری یا بهبود دقت اطلاعات را ایجاد کند. تجربه نیز شامل گزارش کارکنان از فشار کاری، نارضایتی یا افزایش بهره‌وری است. پژوهشگر رئالیست انتقادی از تجربه‌هایی مانند شکایت کارکنان آغاز می‌کند، رویدادهایی مانند تأخیر را شناسایی می‌کند، سازکارهایی مانند بی‌اعتمادی را فرضیه‌سازی می‌کند و سپس آن‌ها را در ساختارهایی مانند جدایی میان واحدها قرار می‌دهد. این حرکت تحلیلی نشان می‌دهد یک پیامد چگونه و تحت چه شرایطی تولید شده است. در نتیجه، تمایز میان ساختار، سازکار، رویداد و تجربه، امکان تلفیق لایه‌های مختلف واقعیت و ارائه تبیینی زمینه‌مند از پدیده‌های سازمانی را فراهم می‌سازد.

۷- پایداری تجربی یافته‌ها در پژوهش‌های رئالیسم انتقادی

پایداری تجربی در پژوهش‌های رئالیسم انتقادی به استحکام تبیین‌ها در مواجهه با شواهد و نقد اشاره دارد، نه قطعیت یا تغییرناپذیری یافته‌ها. این رویکرد، با پیوند تجربه‌های مشاهده‌شده، رویدادهای بالفعل و سازکارهای واقعی، مبنایی برای بررسی علل پدیده‌های سازمانی فراهم می‌کند (Danaeefard, 2007). هدف، فراتر رفتن از توصیف الگوها و ارائه تبیینی است که نشان دهد چه سازکارهایی، در چه شرایطی، پیامدهای سازمانی را ایجاد می‌کنند (Ehsani-Moghaddam et al., 2020). هستی‌شناسی لایه‌مند، مسیر این تحلیل را روشن می‌سازد، اما به‌تنهایی اعتبار یافته‌ها

را تضمین نمی‌کند؛ استحکام تبیین به کیفیت شواهد، انسجام استدلال و بررسی توضیح‌های جایگزین وابسته است. (Sayer, 2019) از این منظر، توصیف دقیق رویدادها، شناسایی سازکارها و ارزیابی آن‌ها در برابر داده‌های تجربی، مبنای تقویت اعتبار پژوهش است (Wynn & Williams, 2012: 799). چنین تحلیلی برای بررسی مسائلی مانند ترک خدمت و پذیرش نوآوری اهمیت دارد، زیرا تجربه‌های کنشگران را به شرایط ساختاری تولید آن‌ها مرتبط می‌کند (Mohammadi- Alamouti & Danaeefard, 2022).

وین و ویلیامز پنج اصل مرتبط را برای پژوهش موردی رئالیستی مطرح می‌کنند: شرح رویدادها، شرح ساختار و زمینه، استدلال استرجاعی، تأیید تجربی و تکرار روش‌شناختی (Wynn & Williams, 2012). این اصول، فرایندی انعطاف‌پذیر و تکرارشونده را شکل می‌دهند. پژوهشگر ابتدا مشخص می‌کند چه اتفاقی افتاده، چه کسانی درگیر بوده‌اند و رویدادها چگونه در طول زمان گسترش یافته‌اند. سپس ساختارها و شرایطی مانند سلسله‌مراتب، نظام پاداش، قواعد کاری و وضعیت بازار کار را بررسی می‌کند. در ادامه، با رفت‌وبرگشت میان نظریه و داده، سازکارهایی را فرضیه‌سازی می‌کند که بتوانند وقوع رویدادها را توضیح دهند (Danaeefard et al., 2018). این سازکارها باید از شرایط زمینه‌ای و پیامدها متمایز شوند؛ برای مثال، دستمزد پایین یک شرط سازمانی است، احساس بی‌عدالتی می‌تواند در فرایند علی نقش داشته باشد و استعفا رویدادی است که نیازمند تبیین است.

در مطالعه فرضی ترک خدمت در یک زنجیره خرده‌فروشی، گزارش‌های منابع انسانی می‌توانند افزایش استعفا و تفاوت آن میان فروشگاه‌ها را نشان دهند. بررسی قراردادهای برنامه‌های کاری و فرصت‌های ارتقا، شرایط ساختاری را روشن می‌کند. مصاحبه با کارکنان و مدیران نیز می‌تواند به صورت‌بندی تبیین‌هایی درباره احساس بی‌عدالتی، کاهش استقلال یا محدودیت رشد حرفه‌ای کمک کند. پژوهشگر سپس بررسی می‌کند آیا این سازکارها در فروشگاه‌های دارای ترک خدمت بیشتر فعال بوده‌اند و چه شرایطی آثار آن‌ها را تقویت یا تعدیل کرده است. مقایسه با فروشگاه‌هایی که باوجود شرایط مشابه، ترک خدمت کمتری دارند، برای ارزیابی تبیین‌های رقیب اهمیت دارد. همبستگی نارضایتی و استعفا، به‌تنهایی، سازکار علی را تأیید نمی‌کند؛ بلکه باید همراه با شواهد مربوط به توالی رویدادها، زمینه و فرایند تصمیم‌گیری کارکنان تحلیل شود.

استفاده از منابع و روش‌های متنوع، امکان بررسی ابعاد متفاوت پدیده و شناسایی ناسازگاری‌های شواهد را فراهم می‌کند (Edwards et al., 2014: 56). ترکیب مصاحبه‌ها، اسناد، مشاهدات و داده‌های کمی، صرفاً برای تأیید متقابل یافته‌ها نیست؛ اختلاف میان آن‌ها نیز می‌تواند

محدودیت تبیین اولیه یا حضور سازکارهای دیگر را آشکار کند. بنابراین، تأیید تجربی باید به معنای ارزیابی و پالایش تبیین تلقی شود، نه اثبات نهایی آن. ثبت مسیر تحلیل، بررسی موارد ناسازگار و توضیح دلایل ترجیح یک تبیین، پژوهش را شفاف‌تر و نقدپذیرتر می‌کند. راهنماهای عملی رئالیسم انتقادی نیز می‌توانند پژوهشگران را در اجرای این فرایند یاری دهند (Edwards et al., 2014). حاصل چنین پژوهشی، تبیینی مستند و بازنگری‌پذیر است که ضمن روشن کردن شرایط تولید مسائل سازمانی، مبنایی برای طراحی و ارزیابی مداخلات متناسب با زمینه فراهم می‌آورد.

۸- نوآوری‌های روش‌شناختی در به‌کارگیری رئالیسم انتقادی در عمل

محدودیت شناخت در پژوهش‌های اجتماعی، افزون بر پیچیدگی و پیش‌بینی‌ناپذیری جهان اجتماعی، می‌تواند از کاستی نظریه‌ها و روش‌های پژوهش ناشی شود (Bayani, 2023). رئالیسم انتقادی با تأکید بر دو بُعد «کشف» و «ابداع» معرفت، پاسخی به این مسئله ارائه می‌کند. کشف، ناظر بر شناخت واقعیتهای مستقل از ذهن است؛ ابداع، به تولید مفاهیم، مدل‌ها و تبیین‌هایی اشاره دارد که دسترسی به این واقعیت را ممکن می‌سازند. شناخت همواره با واسطه چارچوب‌هایی صورت می‌گیرد که خاستگاهی اجتماعی، تاریخی و فرهنگی دارند.

بازاندیشی نیز می‌تواند شناخت تازه را به تغییر کنش‌ها و بازتولید یا دگرگونی ساختارهای اجتماعی پیوند دهد. بنابراین، تولید معرفت صرفاً بازنمایی جهان نیست و ممکن است در تغییر آن نقش داشته باشد. موضوع تبیین، ساختارها و سازکارهای واقعی است (Bani Fatemeh, 2018, p. 43)؛ پیامدها نیز از تعامل آن‌ها در شرایط زمینه‌ای پدید می‌آیند، نه از رابطه‌ای قطعی و خطی (Pourkarimi et al., 2014:14).

نوآوری‌های روش‌شناختی رئالیسم انتقادی می‌کوشند این مبانی را به راهنمای پژوهش تجربی تبدیل کنند. آثار باسکار^۱ (۱۹۹۸)، دانرمارک^۲ (۲۰۰۲)، وین و ویلیامز^۳ (۲۰۱۲) و فلچر^۴ (۲۰۱۵)، مسیرهایی برای شناسایی و ارزیابی سازکارهای علی فراهم کرده‌اند. بررسی این تلاش‌ها، زمینه شناخت ظرفیت‌ها، محدودیت‌ها و توسعه چارچوب‌های کاربردی‌تر برای مطالعه سازمان‌ها به‌مثابه نظام‌های باز و پیچیده را فراهم می‌سازد.

¹. Bhaskar

². Danermark et al

³. Wynn and Williams

⁴. Fletcher

۸-۱- رویکرد روش‌شناختانه بسکار

روی بسکار، بنیان‌گذار رئالیسم انتقادی، نخستین کسی بود که روش‌شناسی نظام‌مند برای پیاده‌سازی فلسفه خود ارائه داد و پایه‌های آن را در آثار برجسته‌اش، نظیر *نظریه رئالیست علم* (۱۹۷۵) و *امکان طبیعت‌گرایی* (۱۹۷۹) بر زمین زد. روش‌شناسی بسکار از نقد او بر تجربه‌گرایی و تحصیل‌گرایی ناشی شد و بر شناسایی سازکارهای زاینده از طریق رئالیسم استعلایی تأکید داشت: نوعی استدلال که می‌پرسد چه چیزهایی باید درست باشند تا پدیده‌های مشاهده‌شده رخ دهند. او استدلال استرجاعی را به‌عنوان روش اصلی معرفی کرد، یعنی استنتاج معکوس از رویدادها برای فرضیه‌سازی ساختارها و سازکارهای زیربنایی در حوزه واقعی. روش بسکار، دستورالعملی سخت و خشک نیست، بلکه راهنمایی انعطاف‌پذیر برای نقد تبیینی است که هدف آن آشکارسازی و تحول ساختارهای اجتماعی سرکوبگر است (Bayani, 2023).

گام‌های روش‌شناختی بسکار

بسکار برای دستیابی به تبیینی عمیق از واقعیت‌های اجتماعی — که از دیدگاه او لایه‌لایه و پیچیده‌اند — روشی خاص را پیشنهاد می‌کند. این روش، مبتنی بر تبیین گام‌به‌گام و چندمرحله‌ای است که به فهم بهتر سازوکارهای زیرسطحی پدیده‌ها کمک می‌کند. مراحل این تبیین به‌شرح زیر است:

۱- تصریح و شفاف‌سازی (Resolution): در این مرحله، یک رویداد پیچیده به اجزای تشکیل‌دهنده‌اش تفکیک می‌شود تا بتوان آن را بهتر درک و تحلیل کرد.

۲- استدلال “استنتاج بهترین تبیین” یا بازتوصیف علی (Redescription): در این گام، درباره‌ی هر یک از اجزای رویداد، علت‌های وجودی آن‌ها مورد بازنگری و تبیین دوباره قرار می‌گیرند.

۳- استدلال استرجاعی یا پس‌کاوی علی (Retrodiction): این مرحله به بررسی علت‌های ممکن برای رویداد از طریق ارجاع به گزاره‌ها و شواهدی می‌پردازد که اعتبارشان از پیش اثبات شده است.

۴- حذف علل بدیل و ناپایدار (Elimination): در این گام، تبیین‌هایی که به‌طور پیشینی مطرح شده اما از نظر شواهد ضعیف یا بی‌اعتبار هستند، کنار گذاشته می‌شوند تا فضای تحلیلی برای تبیین‌های قوی‌تر فراهم شود.

این الگوی چهارمرحله‌ای، به‌صورت مخفف با عنوان RRRE شناخته می‌شود و مناسب تحلیل سیستم‌های باز (نه بسته) است؛ یعنی سیستم‌هایی که عوامل و متغیرهای دخیل در آن‌ها به‌صورت پویا با یکدیگر تعامل دارند (Bani Fatemeh, et al., 2018).

بعدها، بسکار این مدل را بسط داد و نسخه‌ی کامل‌تری با عنوان RRREIC ارائه کرد. این مدل، شش مرحله دارد که هر حرف آن به یک مرحله مشخص اشاره دارد:

۱. R اول: (Resolution) تفکیک و روشن‌سازی یک پدیده یا رویداد پیچیده به اجزای ساده‌تر آن.

۲. R دوم: (Redescription) بازتوصیف و تفسیر این اجزا در قالب چارچوب‌های نظری معتبر و قابل دفاع.

۳. R سوم: (Retrodiction) شناسایی علت‌های احتمالی و پیشینی این اجزا و ساختارها.

۴. E (Elimination) حذف تبیین‌های علی ضعیف، نادرست یا ناکارآمد که قبلاً برای پدیده مطرح شده‌اند.

۵. I (Identification) شناسایی علت یا علل واقعی و کارآمد که بیشترین توان تبیینی را دارند.

۶. C (Correction) اصلاح پیوسته و بازنگری مداوم در یافته‌های به‌دست‌آمده، چرا که هر تبیینی همواره موقتی و در معرض تغییر است.

این مدل تبیین، برخلاف مدل‌های خطی و قطعی، بر پویا بودن معرفت و بازاندیشی در تحلیل‌های اجتماعی تأکید دارد. از منظر بسکار، دستیابی به حقیقت اجتماعی یک فرآیند ایستا نیست، بلکه به اصلاحات پی‌درپی و بررسی چندلایه نیاز دارد تا بتوان به درکی عمیق‌تر از واقعیت‌های پیچیده اجتماعی رسید.

روش‌شناسی بسکار برای تحلیل پدیده‌هایی مانند بازپیکربندی سازمانی به کار رفته است، جایی که ساختارهایی مانند فشارهای بازار و سازکارهایی مانند سازگاری استراتژیک تغییرات را تبیین می‌کنند (Ackroyd, 2010:50). نکته برجسته این رویکرد، قصد رهایی‌بخش آن است، پژوهشی را تشویق می‌کند که نه تنها تبیین می‌کند، بلکه تغییر ایجاد می‌کند، مانند به چالش کشیدن شیوه‌های مدیریت نئولیبرال. در ایران هم عمده کارهایی که به روش شناختی رئالیسم انتقادی پرداخته‌اند (برای مثال ببیند: Bani Fatemeh et al., 2018) عمدتاً ارائه روش اولیه بسکار بوده‌اند؛ اما بیانی (۲۰۲۳) مراحل برای انجام پژوهش‌های رئالیستی مطرح می‌کند که مدعی است جنبه نوآوری ندارد و ترکیب روش‌های قبلی است. وی مدعی است مدل روش‌شناسی پیشنهادی در پژوهش‌های رئالیسم انتقادی بر پایه تلفیق و بهبود مدل‌های بسکار و دینمارک و همکاران شکل گرفته است و هدف آن ارائه رویکردی جامع‌تر، منسجم‌تر و عملی‌تر است. این مدل شامل مراحل زیر است:

۱. توصیف چندوجهی واقعیت: شناخت دقیق یک واقعیت اجتماعی از دیدگاه‌ها و رویکردهای مختلف (زبان روزمره، معرفت علمی، مناسبات قدرت و ...) ضروری است تا ابعاد و اجزای پنهان واقعیت آشکار شود.
 ۲. تجزیه تحلیلی: جداسازی عناصر سازنده واقعیت و تحلیل علل شکل‌گیری هر عنصر با دقت و توجه، با هدف فراهم آوردن پایه‌ای برای شناسایی سازکارهای علی.
 ۳. بازنگری: بررسی و تحلیل روابط و ساختارهای علی واقعیت از منظر نظریه‌ها و رویکردهای مختلف به صورت بازتابنده و انتقادی، برای درک عمیق‌تر و یافتن علل پیشینی.
 ۴. استدلال استرجاعی: شناسایی و استخراج سازکارهای علی زیربنایی و مولد که سبب صورت‌بندی خاص واقعیت شده‌اند، و انتخاب بهترین مدل تبیینی با بیشترین توان تحلیل.
 ۵. مقایسه و پیرایش: ارزیابی و مقایسه مدل تبیینی خود با دیگر نظریه‌ها، حذف تبیین‌های ضعیف و تلفیق مدل‌ها برای بهبود توان تبیینی.
 ۶. عینی‌سازی و زمینه‌مندی: توجه به تأثیر زمینه‌ها و شرایط مختلف بر عملکرد سازکارهای علی، و پرهیز از تعمیم نامناسب مدل‌ها به موقعیت‌های متفاوت.
 ۷. تصحیح: پذیرش نقد و اصلاح مداوم یافته‌ها به عنوان بخشی ضروری از فرایند پژوهش، با توجه به پیچیدگی نظام‌های باز اجتماعی و امکان ظهور سازکارهای جدید.
- این مدل تأکید دارد که پژوهش رئالیستی انتقادی باید همواره انعطاف‌پذیر، نقادانه و متکی بر بازنگری مستمر باشد تا به شناخت عمیق و معتبر واقعیت‌های اجتماعی دست یابد.

۲-۸- توسعه‌های بعدی روش‌شناسی رئالیسم انتقادی

پژوهشگران بعدی روش‌هایی را متناسب با مطالعات سازمان و مدیریت ابداع کردند تا چالش‌های عملی پیاده‌سازی را پاسخ دهند. سیر (۱۹۹۲) ایده‌های بسکار را برای پژوهش تجربی پالایش کرد و طرح‌های متمرکز و گسترده معرفی کرد (Sayer, 2019). طرح‌های متمرکز بر تبیین علی از طریق مطالعات موردی عمیق تمرکز دارند، در حالی که طرح‌های گسترده الگوها را در نمونه‌های بزرگ‌تر شناسایی می‌کنند. گام‌های او شامل: (۱) انتزاع برای جداسازی روابط کلیدی، (۲) استدلال استرجاعی برای فرضیه‌سازی سازکارها، و (۳) بومی‌سازی برای آزمایش در زمینه است. در مطالعات سازمان و مدیریت، این روش برای مطالعه فرآیندهای کاری و سازکارهای کنترل در محیط‌های کاری به کار رفته است (Sayer, 2000:15).

برت دانرمارک و همکارانش (Danermark et al., 2002) در کتاب تبیین جامعه: رئالیسم/انتقادی در علوم اجتماعی یکی از جامع‌ترین چارچوب‌های روش‌شناختی را ارائه کردند که مراحل بسکار را

به یک فرآیند شش مرحله‌ای برای تحقیقات کاربردی گسترش داد (Manian et al., 2013). مراحل آن‌ها عبارتند از:

۱. توصیف: جمع‌آوری داده‌های تجربی درباره پدیده.
۲. تجزیه تحلیلی: تجزیه پدیده به اجزای تشکیل‌دهنده، با تمایز بین ساختارها، سازکارها و شرایط.
۳. بازتوصیف نظری/«استنتاج بهترین تبیین»: بازتفسیر پدیده با استفاده از نظریه‌های موجود.
۴. استدلال استرجاعی: فرضیه‌سازی درباره سازکارهای ضروری.
۵. مقایسه نظریه‌ها: ارزیابی توضیحات جایگزین.
۶. ملموس‌سازی و بومی‌سازی: به‌کارگیری یافته‌ها در موارد خاص و آزمایش آن‌ها از طریق روش‌های تجربی.

این روش‌شناسی در مطالعات سازمان و مدیریت برای پژوهش‌های ترکیبی، مانند تحلیل یادگیری سازمانی با تجزیه اجزایی مانند سازکارهای اشتراک دانش تأثیرگذار بوده است (Brøns & Kringelum, 2021:35).

استیون آکروید و استیو فلیت‌وود در کتاب کاربردهای رئالیسم انتقادی در مطالعات سازمان و مدیریت (Ackroyd and Fleetwood, 2004) نوآوری‌های خاصی برای مطالعات سازمان و مدیریت ارائه کردند و روش‌شناسی‌های مبتنی بر مطالعه موردی را گردآوری کردند (توحیدی نسب و فروزنده، ۱۳۹۴). رویکرد آن‌ها بر مطالعات موردی تبیینی تأکید دارد و شامل مراحل زیر است: (۱) شناسایی مسئله، (۲) انتزاع نظری، (۳) شناسایی سازکارها از طریق استدلال استرجاعی، و (۴) آزمایش تجربی. آکروید (Ackroyd, 2010) این روش را برای مطالعات بازپیکربندی توسعه داد و مراحل برای ردیابی ویژگی‌های نوظهور در سازمان‌ها اضافه کرد. در مطالعات سازمان و مدیریت، این روش تحلیل‌های قدرت و عاملیت مانند تغییرات نهادی را تسهیل کرده است.

پل ادواردز و همکارانش (Edwards et al., 2014) در کتاب مطالعه سازمان‌ها با استفاده از رئالیسم انتقادی: راهنمای عملی روش‌شناسی عملی برای مطالعات سازمان و مدیریت ارائه کردند که شامل الگوهایی برای مطالعات موردی، نظریه داده‌بنیاد و قوم‌نگاری است (Bayani, 2023). مراحل آن‌ها استدلال استرجاعی بسکار را با ابزارهای عملی ادغام می‌کند: (۱) شفاف‌سازی هستی‌شناختی، (۲) بازاندیشی شناخت‌شناسانه، (۳) تکثر روش‌شناختانه، و (۴) نقد تبیینی. این روش برای تحلیل‌های ساختار-عاملیت به کار رفته و سازکارهایی را در راهبردهای مراقبت‌های بهداشتی آشکار کرده است (Herepath, 2014).

دونالد وین جونیور و کلی ویلیامز (Wynn and Williams, 2012) برای پژوهش‌های سیستم‌های اطلاعاتی در مطالعات سازمان و مدیریت نوآوری کردند و پنج اصل را ارائه دادند: تبیین رویدادها، ساختارها، استدلال استرجاعی، تأیید تجربی و کثرت‌گرایی (مانیان و همکاران، ۱۳۹۲). مراحل آن‌ها شامل: (۱) شناسایی رویدادها، (۲) تبیین بسترها، (۳) فرضیه‌سازی سازکارها، (۴) آزمایش تجربی، (۵) تعیین اعتبار از طریق منابع متعدد. این روش مطالعات موردی قوی در پذیرش سیستم‌ها را ممکن ساخته است (Volkoff & Strong, 2013:820).

در میان نوآوری‌های اخیر می‌توان به کار فریدریکسن و کرینگلوم (Frederiksen and Kringelum, 2021) اشاره کرد که پنج پتانسیل (تبیینی، بین‌رشته‌ای، رهایی‌بخش، بازاندیشگری و تکثرگرایی) را برای روش‌شناسی‌های مطالعات سازمان و مدیریت ترسیم کردند. رویکرد آن‌ها روش‌های ترکیبی را با اصول رئالیسم انتقادی ادغام کرده و در مطالعات نوآوری به کار گرفته شده است.

۳-۸- شکاف‌های روش‌شناختی و مسیرهای آینده

با وجود این پیشرفت‌ها، شکاف‌هایی در روش‌شناسی‌های رئالیسم انتقادی برای مطالعات سازمان و مدیریت باقی مانده است. رویکردهای اولیه مانند روش بسکار فلسفی هستند اما فاقد ابزارهای تجربی دقیق برای پژوهشگران مبتدی‌اند. نوآوری‌های بعدی مانند مراحل دانمارک و همکاران یا اصول وین و ویلیامز جامع هستند اما اغلب خاص یک رشته مانند سیستم‌های اطلاعاتی بوده یا ادغام با فناوری‌های نوظهور مانند هوش مصنوعی در سازمان‌ها را نادیده می‌گیرند. علاوه بر این، با وجود رهایی‌بخشی، این روش‌ها تنوع فرهنگی در مطالعات سازمان و مدیریت جهانی را به‌طور کامل پوشش نمی‌دهند، مانند گنجاندن دیدگاه‌های غیرغربی فراتر از پارادایم اسلامی با تمرکز معنوی. همچنین شکافی در روش‌شناسی‌های مقیاس‌پذیر برای داده‌های بزرگ وجود دارد، زیرا رئالیسم انتقادی به‌طور سنتی مطالعات موردی متمرکز را به تحلیل داده‌های بزرگ ترجیح می‌دهد (Mingers, 2011:305). این شکاف‌ها زمینه را برای روش‌شناسی نوظهوری که در مقاله ۵ معرفی خواهد شد، فراهم می‌کنند که خالصه‌ای از آن در اینجا ارائه خواهد شد. هدف روش‌شناسی نوآورانه چهار مرحله‌ای و سیزده گامی پر کردن خلأ رویکردهای نظاممند، عملی و قابل تکرار در پژوهش‌های سازمانی است. هستی‌شناسی لایه‌بندی‌شده رئالیسم انتقادی-مشمول بر حوزه‌های تجربی (پدیده‌های مشاهده‌پذیر)، بالفعل (رویدادها) و واقعی (سازکارهای زاینده)—این چارچوب را هدایت می‌کند و با استفاده از روش‌های ترکیبی، سازکارهای علی پشت مسائل پیچیده سازمانی را آشکار می‌سازد. مراحل و گام‌های آن به شرح ذیل است:

مرحله ۱: شناسایی مسئله پژوهشی (مراحل ۱-۳) منطق استفاده از رئالیسم انتقادی را با تمرکز بر مسائل علی پیچیده پایه‌گذاری می‌کند. مرحله ۱ مسئله‌ای مبتنی بر رئالیسم انتقادی را تعریف می‌کند و بر سازکارهای زاینده به‌جای همبستگی‌های تمرکز دارد. مرحله ۲ ادبیات را به‌صورت انتقادی مرور می‌کند تا شکاف‌های تبیین‌های علی را شناسایی کند و رویکرد لایه‌بندی‌شده رئالیسم انتقادی را توجیه کند. مرحله ۳ اهمیت مسئله در زمینه سازمانی را توجیه می‌کند و پویایی‌های ساختار-عامل را به تأثیرات عملی پیوند می‌دهد.

مرحله ۲: طراحی پژوهش (مراحل ۴-۵) اهداف را با اصول رئالیسم انتقادی هم‌راستا می‌کند. مرحله ۴ اهداف و پرسش‌های پژوهشی تبیینی را برای آشکارسازی سازکارها تدوین می‌کند که در حوزه‌های مختلف کاوش می‌کنند. مرحله ۵ راهبردهایی مانند روش‌های ترکیبی، مطالعات موردی، طرح‌های طولی یا کثرت‌گرایی را برای کثرت‌روش‌شناختی انتخاب می‌کند و انطباق‌پذیری با پیچیدگی‌های سازمانی را تضمین می‌کند.

مرحله ۳: جمع‌آوری داده‌ها (مراحل ۶-۹) شواهد چندلایه‌ای را گردآوری می‌کند. مرحله ۶ نشانه‌های عینی را از طریق نظرسنجی‌ها و مصاحبه‌ها شناسایی می‌کند. مرحله ۷ ساختارهای سازمانی را برای شناسایی عوامل تسهیل‌کننده/محدودکننده ترسیم می‌کند. مرحله ۸ عوامل زمینه‌ای را بررسی می‌کند. مرحله ۹ رویدادها، ساختارها و زمینه‌ها را در مدل‌هایی برای شناسایی الگوها و ناهنجاری‌ها ادغام می‌کند و ترسیم استدلال استرجاعی را پشتیبانی می‌کند.

مرحله ۴: تحلیل داده‌ها و گزارش‌دهی (مراحل ۱۰-۱۳) بینش‌ها را یکپارچه می‌کند. مرحله ۱۰ فرضیه‌های "استنتاج بهترین تبیین" را از الگوها از طریق کدگذاری و تکرار شکل می‌دهد. مرحله ۱۱ تحلیل استرجاعی برای کشف سازکارها از طریق استدلال چرخه‌ای انجام می‌دهد. مرحله ۱۲ سازکارها را با استفاده از کثرت‌گرایی و پالایش به‌صورت تجربی تعیین اعتبار می‌کند. مرحله ۱۳ یافته‌ها را در گزارشی که شواهد را به توصیه‌ها پیوند می‌دهد، تلفیق می‌کند و انسجام نظری و عملی را تضمین می‌کند.

این چارچوب ابهامات روش‌شناختی در کاربردهای پیشین رئالیسم انتقادی را اصلاح می‌کند و پژوهشی شفاف و تأثیرگذار برای چالش‌های سازمانی رقم می‌زند.

۹- نتیجه‌گیری

بررسی حاضر نشان می‌دهد که اهمیت رئالیسم انتقادی در پژوهش‌های سازمان و مدیریت، در تغییر پرسش پژوهش از توصیف پیامدها به تبیین شرایط و سازکارهای مولد آن‌ها نهفته است. این رویکرد، با تمایز میان قلمروهای واقعی، بالفعل و تجربی، امکان بررسی روابط میان ساختارهای

سازمانی، کنش‌های انسانی و تجربه‌های زیسته را فراهم می‌کند؛ بی‌آنکه واقعیت سازمانی را به شاخص‌های مشاهده‌پذیر یا برداشت‌های کنشگران فروبکاهد (Danaeefard, 1979; Bhaskar, 2007). بنابراین، ارزش آن در ارائه تبیین‌هایی زمینه‌مند است که نشان می‌دهند چرا یک سیاست یا اقدام مدیریتی، در موقعیت‌های متفاوت، پیامدهای متفاوتی ایجاد می‌کند.

حاصل مقایسه رویکردهای روش‌شناختی آن است که استدلال استرجاعی، حلقه اتصال تعهدات فلسفی رئالیسم انتقادی و پژوهش تجربی محسوب می‌شود. پژوهشگر از رویدادها و تجربه‌ها آغاز می‌کند، تبیین‌های رقیب را صورت‌بندی می‌کند و سپس ساختارها و سازکارهایی را بررسی می‌کند که وقوع پدیده را امکان‌پذیر ساخته‌اند (Danermark et al., 2002; Wynn & Williams, 2012). در نظام‌های باز سازمانی، اعتبار این تبیین‌ها به مشاهده یک رابطه آماری یا تأیید یک روایت محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم مقایسه شواهد، بررسی شرایط فعال‌شدن سازکارها و بازنگری مستمر تفسیرهاست. تکرار روش‌شناختی نیز هنگامی سودمند است که گردآوری و تحلیل داده‌ها در خدمت همین منطق تبیینی قرار گیرد (Edwards et al., 2014).

سهم پیشنهادی مقاله، صورت‌بندی چارچوبی چهارمرحله‌ای و سیزده‌گامی است که شناسایی مسئله، طراحی پژوهش، گردآوری داده‌ها و تحلیل و گزارش‌دهی را به یکدیگر پیوند می‌دهد. این چارچوب می‌کوشد فاصله میان مباحث فلسفی و تصمیم‌های عملی پژوهشگر را کاهش دهد و مسیر حرکت از نشانه‌های تجربی به تبیین سازکارهای علی را روشن‌تر سازد. باین‌حال، چارچوب حاضر پیشنهادی روش‌شناختی است و اثربخشی آن هنوز به صورت تجربی آزموده نشده است؛ ازاین‌رو، نباید آن را دستورالعملی قطعی یا تضمینی برای کیفیت پژوهش تلقی کرد.

بر این اساس، پژوهش‌های آینده می‌توانند چارچوب پیشنهادی را در مسائل مشخصی مانند مقاومت در برابر تغییر، یادگیری سازمانی و پذیرش فناوری به کار گیرند و قابلیت اجرایی، محدودیت‌ها و ارزش تبیینی آن را ارزیابی کنند. مقایسه موقعیت‌های سازمانی متفاوت، بررسی شواهد ناسازگار با تبیین اولیه و توجه به زمینه‌های غیرغربی، زمینه اصلاح چارچوب و گسترش دامنه کاربرد آن را فراهم می‌سازد.

پیامد عملی این رویکرد، هدایت مداخلات مدیریتی به سوی شرایطی است که مسائل سازمانی را تولید و بازتولید می‌کنند. ظرفیت انتقادی و رهایی‌بخش رئالیسم انتقادی نیز زمانی تحقق می‌یابد که شناخت این شرایط، مبنای بازاندیشی در ترتیبات سازمانی و ارزیابی امکان تغییر آن‌ها قرار گیرد (Tohidinasab & Forouzandeh, 2013). چنین پیوندی میان تبیین و عمل، می‌تواند پژوهش سازمانی را به شناختی دقیق‌تر و مداخلاتی مسئولانه‌تر نزدیک کند.

منابع فارسی

- احسانی مقدم، ندا؛ دانایی فرد، حسن؛ خائف الهی، احمدعلی؛ فانی، علی اصغر. (۱۳۹۹). روش شناسی پژوهشی رئالیسم انتقادی؛ فهم مبانی، فرایند و اسلوب اجرا، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، ۱۰۲(۲)، ۲۶-۱.
- امیری طهرانی، سید محمد رضا. (۱۴۰۱). نقد رهیافت رئالیسم انتقادی به نوظهوری اجتماعی. غرب شناسی بنیادی، ۱۳(۲)، ۱۴۵-۱۲۱.
- امیری طهرانی، سیدمحمد رضا. (۱۴۰۲). نقد فردگرایی روش شناختی در اقتصاد نئوکلاسیک از دیدگاه رئالیسم انتقادی، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، ۱۱۶(۱۱۹)، ۲۹-۱۱۳.
- ایلیاتی، محمد. (۱۳۹۹). نقد و بررسی دلالت‌های رئالیسم انتقادی بسکار در مسئله علم و دین با تکیه بر آرای اندیشمندان معاصر. فصلنامه علمی تخصصی فرهنگ پژوهش، ۱۳(۴۴)، ۸۴-۵۹.
- بخشی، محمود؛ رنجبر، حسین؛ حیدری، عباس. (۱۳۹۴). رئالیسم انتقادی: یک دیدگاه فلسفی مهم برای تحقیقات پرستاری، مجله دانشگاه علوم پزشکی تربت حیدریه، ۳(۳)، ۶۲-۵۶.
- بصیرتی، منیره؛ پارسانیا، حمید. (۱۳۹۸). تحلیل بعد انسان شناختی رئالیسم انتقادی از ساحت اجتماعی دین و نقد آن، نشریه انسان پژوهی دینی، ۱۶(۴۱)، ۵۴-۴۳.
- بنی فاطمه، حسین؛ شیلدز، راب؛ گلابی، فاطمه؛ قریشی، فردین؛ بیانی، فرهاد. (۱۳۹۷). مبانی هستی شناختی و شناخت شناختی اجتماعی رئالیسم انتقادی؛ با تاکید بر آراء روی بسکار، فصلنامه راهبرد فرهنگ، ۱۱(۴۴)، ۵۷-۲۹.
- بیانی، فرهاد. (۱۴۰۲). چیستی روش شناسی رئالیسم انتقادی؛ ماهیت و فرآیند. نخستین همایش ملی «روش‌های پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. محل برگزاری: تهران - تهران ۲۸ بهمن.
- پورکریم، مجتبی؛ صادق‌زاده قمصری، علیرضا؛ باقری نوع‌پرست، خسرو؛ مهرمحمدی، محمود. (۱۳۹۳) تبیین مفروضات هستی شناسی رئالیسم انتقادی بسکار و دلالت های آن بر پژوهش میان رشته ای، فصلنامه مطالعات میان رشته ای در علوم انسانی، ۳(۱۷۱)، ۶-۱۳۷.
- ترکمه، آیدین؛ حافظ نیا، محمدرضا؛ رومینا، ابراهیم؛ زهرا احمدی پور، زهرا. (۱۴۰۰). تحلیل ژئوپلیتیک انتقادی از منظر رئالیسم انتقادی، مقاله‌نامه بین المللی ژئوپلیتیک، ۱۸(۱)، ۴۳-۱.
- توحیدی نسب، زینب؛ فروزنده، زینب. (۱۳۹۲) رئالیسم انتقادی؛ هستی شناسی اجتماعی و امان واریسی تجربی در علوم اجتماعی. قم: بوستان کتاب.
- حاتم زاده، عزیزالله؛ ایوب منتی، ایوب. (۱۳۹۷). رئالیسم انتقادی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه سیاست خارجی، ۴(۴۰)، ۴۰-۵.
- جعفری، علی؛ حسن عبدی، حسن. (۱۳۹۶). نقد هستی شناسی رئالیسم انتقادی با تکیه بر مبانی نوصدراییان، نشریه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ۳(۱)، ۷۱-۵۱.

- جعفری، علی؛ کرد فیروزجائی، یارعلی. (۱۴۰۰). نقد شناخت شناسی رئالیسم انتقادی با تکیه بر مبانی نوصدرائیان، فصلنامه آیین حکمت، (۴۶)، ۱۲، ۸۴-۵۳.
- دانایی فرد، حسن؛ ذوالفقارزاده، محمد مهدی؛ تقوی، مصطفی؛ محمدی، مهدی؛ محمدی، پیمان. (۱۳۹۷). بررسی دلالت‌های واقع‌گرایی انتقادی در تدوین دستور کار خط مشی گذاری علم، فناوری و نوآوری؛ موردکاوی اسناد افق ۲۰۲۰ و اقتصاد زیستی ۲۰۳۰ اروپا فصل. فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، (۲۴)، ۹۵، ۵۰-۲۱.
- دانایی فرد، حسن. (۱۳۸۶). پارادایم‌های رقیب در علم سازمان و مدیریت: رویکرد تطبیقی به هستی‌شناسی، شناخت‌شناسی و روش‌شناسی، دو ماهنامه دانشور رفتار، (۲۶)، ۱۴، ۱۰۴-۸۹.
- دانایی فرد، حسن. (۱۴۰۰). به سوی «نظریه سازمان داری»: پیوند حکمرانی، مدیریت و عملیات، فصلنامه پژوهش‌های مدیریت منابع سازمانی، (۴)، ۱۰، ۱۹۷-۱۹۳.
- رجبی، مهدی. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی علّیت در حکمت صدرایی و رئالیسم انتقادی. فصلنامه علمی - تخصصی فرهنگ پژوهش، شماره ۱۷، ۲۲-۵.
- زارعی دهباغی، افسانه؛ ضرغامی، سعید؛ قاضی، یحیی؛ باقری نوع پرست، خسرو. (۱۳۹۶). اهداف دانش پژوهی در علوم اجتماعی با نظر به دیدگاه رئالیسم انتقادی؛ نگاهی میان رشته‌ای، فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، (۳)، ۹، ۹۱-۶۷.
- سیر، اندرو (۱۳۹۸). روش در علوم اجتماعی: رویکردی رئالیستی. ترجمه عماد افروغ. تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی و مطالعات فرهنگی.
- شهلا باقری، رضا نظریان. (۱۳۹۸). مقایسه رئالیسم اسلامی و رئالیسم انتقادی از منظر جامعه‌شناختی، نشریه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، (۱)، ۷۰، ۴۷-۵۰.
- شیروانی ناغانی، مسلم؛ کشاورز ترک، هین‌الله؛ یوسفی، اشکان. (۱۳۹۹). نقد مبانی فلسفی میان رشته آینده نگاری راهبردی به مثابه یک علم انسانی و اجتماعی نوین (تاکید بر ابتدای روش شناسی آینده نگاری راهبردی به رئالیسم انتقادی بسکار)، نشریه پژوهش‌های عقلی نوین، (۹)، ۱۰۴، ۵-۸۳.
- صمیمی، سعید؛ وحیدی نسب، فاطمه. (۱۴۰۳). تاب‌آوری کسب و کارها مبتنی بر رئالیسم انتقادی و آینده پژوهی، نشریه حسابداری و منافع اجتماعی، (۱)، ۱۴، ۲۰۸-۱۸۹.
- عارفی، عباس. (۱۳۸۲). شناخت و گونه‌های رئالیسم، فصلنامه ذهن، (۲)، ۴، ۵۲-۴۱.
- فتوتیان، علی؛ عبدی، حسن. (۱۳۹۲). بررسی رابطه انسان‌شناسی و روش‌شناسی در پارادایم‌های اثبات‌گرایی و رئالیسم انتقادی، نشریه شناخت فرهنگی اجتماعی، (۳)، ۳، ۱۰۰-۸۷.
- فرهمند، مهناز. (۱۳۹۵). از رئالیسم علمی لاتور تا رئالیسم انتقادی بسکار، مجله فلسفه علم، (۲)، ۱۰۸-۹۳.
- مانیان، امیر؛ صلاحی پروین، امیر اسماعیل؛ شرکت، امیر حسین. (۱۳۹۲). رئالیسم انتقادی در نظریه پردازی فرارشته‌ای سیستم‌های اطلاعاتی، مجله بین‌المللی علوم انسانی، (۴)، ۱۹، ۵۳-۳۳.

- متقی، ابراهیم؛ نریمانی، گلناز. (۱۴۰۱). تعامل تقابلی ساختار-کارگزار و توسعه ایران: رهیافت واقع‌گرایی انتقادی، *فصلنامه سیاست*، ۵۲(۱)، ۲۰۲-۱۷۵.
- محمدپور، محمد؛ علیزاده، مهدی؛ رضایی، مهدی. (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر بنیان‌های فلسفی و روش شناختی رئالیسم انتقادی، *دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی*، ۱۰۶(۵)، ۷۹-۳.
- محمدی الموتی، محمد؛ دانایی فرد، حسن. (۱۴۰۱). پیامدهای شناخت‌شناسی رئالیسم انتقادی برای پژوهش‌های مدیریت دانش؛ مطالعه‌ای بر اساس روش دلالت‌پژوهی، *فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، ۱۲(۴۶)، ۸۹-۱۲۶.
- محمدی، پیمان؛ دانایی فرد، حسن؛ ذوالفقار زاده، محمد مهدی. (۱۳۹۷). بررسی دلالت‌های واقع‌گرایی انتقادی در ارزشیابی خط‌مشی علم، فناوری و نوآوری، *فصلنامه مدیریت دولتی*، ۱۰(۳۵)، ۳۸۶-۳۵۷.
- محمدی، علیرضا؛ پایا، علی. (۱۳۹۸). شباهت‌ها و تفاوت‌های مکتب عقلانیت انتقادی پوپری و رئالیسم انتقادی بسکار در مفهوم علّیت، *فصلنامه ذهن*، ۴(۶۶)، ۳۹-۲۰.
- مشکینی، ابوالفضل؛ امیرحاجلو، الهام؛ زنگانه، ابوالفضل. (۱۴۰۱). نقد متدولوژیک مطالعات شهری با تأکید بر فلسفه رئالیسم انتقادی، *فصلنامه جغرافیا*، ۲۰(۷۳)، ۸۱-۹۷.
- مقدم فر، سعیدرضا؛ مقیمی، سیدمحمد؛ رهبر، فرهاد؛ یزدانی، حمیدرضا. (۱۴۰۱). ارائه چارچوب مفهومی تبیین تاب‌آوری سازمانی در برابر فساد در سازمان‌های اقتصادی دولتی ایران با الهام از هستی‌شناسی رئالیسم انتقادی، *فصلنامه مدیریت دولتی*، ۱۴(۴۹)، ۴-۲۸.
- موسوی کریمی، میرسعید؛ اعتمادالاسلامی بختیاری، سیدمحمد مهدی. (۱۳۹۶). واکاوی ملاک‌های احتمالاتی در استنتاج بهترین تبیین، *نشریه منطق پژوهی*، ۸(۲)، ۴۸-۲۵.
- نصیری، منصور. (۱۳۹۰). رابطه استنتاج بهترین تبیین با فرضیه ربایی، *مقاله‌نامه نقد و نظر*، ۱۶(۱)، ۶۸-۳۰.
- وطن‌پرست، محمد. (۱۳۹۵). بررسی تحلیلی اثبات‌گرایی و رئالیسم انتقادی در پژوهش‌های حسابداری. حسابداری و منافع اجتماعی، ۶(۲)، ۴۱-۵۴.
- یحیی‌پور، محمدصادق؛ قره‌بیگی، مصیب. (۱۳۹۴). چالش‌های مدیریت آمایشی کلان‌شهر تهران بر پایه ی نگرش رئالیسم انتقادی، *فصلنامه آمایش محیط*، ۱۷۱(۳۰)، ۱۵۳-۸.
- افشار، زین‌العابدین، میر محمد تبار. (۱۴۰۲). کاربست گراند‌تئوری در رئالیسم انتقادی. روش‌شناسی علوم انسانی، ۳۱(۱۱۵)، ۲۹-۴۱.
- حاتم زاده، عزیزالله منتی، ایوب. (۲۰۱۸). رئالیسم انتقادی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. *مقاله نامه سیاست خارجی*، ۵(۴)، ۳۱.

References

- Ackroyd, S. (2010). Realism and organization: The contribution of realist philosophy to organizational analysis. In S. Ackroyd & S. Fleetwood (Eds.), *Realist perspectives on management and organizations* (pp. 47–65). Routledge.
- Afshar, Z., & Mirmohammadtabar. (2023). The application of grounded theory in critical realism. *Human Sciences Methodology*, 29(115), 31–41. (In Persian)
- Al-Amoudi, I., & Willmott, H. (2011). Where constructionism and critical realism converge: Interrogating the domain of epistemological relativism. *Organization Studies*, 32(1), 27–46.
<https://doi.org/10.1177/0170840610387225>
- Archer, M., Sharp, R., Stones, R., & Woodiwiss, T. (1999). Critical realism and research methodology. *Alethia*, 2(1), 12–16.
- Bani Fatemeh, H., Shields, R., Golabi, F., Qoreishi, F., & Bayani, F. (2018). The ontological and social epistemological foundations of critical realism: With an emphasis on Roy Bhaskar's ideas. *Culture Strategy*, 11(44), 29–57. (In Persian)
- Bayani, F. (2023). What is critical realist methodology? Its nature and process. Paper presented at the First National Conference on Research Methods in the Humanities and Social Sciences, Tehran, 28 Bahman. (In Persian)
- Bhaskar, R. (1975). *A realist theory of science*. Leeds Books.
- Bhaskar, R. (1979). *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences*. Harvester Press.
- Bhaskar, R. (2008). *A realist theory of science*. Routledge. (Original work published 1975)
- Brøns Kringelum, L., & Brix, J. (2021). Critical realism and organizational learning. *The Learning Organization*, 28(1), 32–45.
- Bunge, M. (1979). *Treatise on basic philosophy: Ontology II—A world of systems*. Springer.
- Collier, A. (1998). Language, practice and realism. *Social constructionism, discourse and realism*, 47–58.
- Danaeefard, H. (2007). Competing paradigms in organization and management studies: A comparative approach to ontology, epistemology, and methodology. *Daneshvar-e Raftar*, 14(26), 89–104. (In Persian)
- Danaeefard, H., Zolfagharzadeh, M. M., Taghavi, M., Mohammadi, M., & Mohammadi, P. (2018). The implications of critical realism for science, technology, and innovation policy agenda setting: Case studies of Europe's Horizon 2020 and Bioeconomy 2030 documents. *Human Sciences Methodology*, 24(95), 21–50. (In Persian)

- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2002). Explaining society: An introduction to critical realism in the social sciences. Routledge.
- Edwards, P. K., O'Mahoney, J., & Vincent, S. (2014). Studying organizations using critical realism: A practical guide. Oxford University Press.
- Ehsani Moghadam, N., Danaeifard, H., Khaef Elahi, A. A., & Fani, A. A. (2020). Critical realism research methodology: Understanding its foundations, process, and procedures. *Human Sciences Methodology*, 26(102), 1–22. (In Persian)
- Fleetwood, S. (2005). The ontology of organization and management studies: A critical realist approach. *Organization*, 12(2), 197–222. <https://doi.org/10.1177/1350508405051188>
- Fleetwood, S., & Ackroyd, S. (Eds.). (2004). Critical realist applications in organisation and management studies. Routledge.
- Fletcher, A. J. (2017). Applying critical realism in qualitative research: Methodology meets method. *International Journal of Social Research Methodology*, 20(2), 181–194. <https://doi.org/10.1080/13645579.2016.1144401>
- Frauley, J., & Pearce, F. (2007). Critical realism and the social sciences: Methodological and epistemological preliminaries. *Critical realism and the social sciences: Heterodox elaborations*, 3–29.
- Frederiksen, D. J., & Kringelum, L. B. (2021). Five potentials of critical realism in management and organization studies. *Journal of Critical Realism*, 20(1), 18–38.
- Hatemzadeh, A., & Monti, A. (2018). Critical realism and the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. *Foreign Policy*, 31(4), 5–40. (in Persian)
- Herepath, A. (2014). In the loop: A realist approach to structure and agency in the practice of strategy. *Organization Studies*, 35(6), 857–879. <https://doi.org/10.1177/0170840613515486>
- Manian, A., Salahi Parvin, A. E., & Sherkat, A. H. (2013). Critical realism in transdisciplinary theorizing in information systems. *International Journal of Humanities*, 19(4), 33–53. (in Persian)
- McGhee, P., & Grant, P. (2017). Applying critical realism in spirituality at work research. *Management Research Review*, 40(8), 845–869.
- Mingers, J. (2011). Ethics and OR: Operationalising discourse ethics. *European Journal of Operational Research*, 210(3), 483–491. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2010.05.036>
- Mohammadi Al-Mouti, M., & Danaeifard, H. (2022). The implications of critical realist epistemology for knowledge management research: A study using the implications research method. *Interdisciplinary Studies of Strategic Knowledge*, 12(46), 89–126. (In Persian)

- Mohammadi, A., & Paya, A. (2019). Similarities and differences between Popper's critical rationalism and Bhaskar's critical realism regarding the concept of causality. *Zehn*, 20(4), 39–66. (In Persian)
- Mohammadpour, M., Alizadeh, M., & Rezaei, M. (2011). An introduction to the philosophical and methodological foundations of critical realism. *Islam and Social Sciences*, 3(5), 79–106. (In Persian)
- Motaghi, E., & Narimani, G. (2022). The oppositional interaction of structure and agency and development in Iran: A critical realist approach. *Politics*, 52(1), 175–202. (In Persian)
- Mutch, A. (2005). Discussion of Willmott: Critical realism, agency and discourse: Moving the debate forward. *Organization*, 12(5), 781–786.
- Nasiri, M. (2011). The relationship between inference to the best explanation and abduction. *Naqd va Nazar*, 16(1), 30–68. (In Persian)
- Outhwaite, W. (1987). *New philosophies of social science: Realism, hermeneutics and critical theory*. Bloomsbury Publishing.
- Pourkarim, M., Sadeghzadeh Qomsari, A., Bagheri Noaparast, K., & Mehrmohammadi, M. (2014). The ontological assumptions of Bhaskar's critical realism and their implications for interdisciplinary research. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 6(3), 137–171. (In Persian)
- Sayer, A. (1992). *Method in social science: A realist approach* (2nd ed.). Routledge.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. Sage.
- Sayer, A. (2019). *Method in social science: A realist approach* (E. Afrough, Trans.). Tehran: Research Institute for Social and Cultural Studies. (In Persian)
- Shirvani Naghani, M., Keshavarz Tork, H., & Yousefi, A. (2020). A critique of the philosophical foundations of strategic foresight as an emerging human and social science: Emphasizing the grounding of strategic foresight methodology in Bhaskar's critical realism. *New Rational Research*, 5(9), 83–104. (In Persian)
- Tohidi Nasab, Z., & Forouzandeh, Z. (2013). Critical realism: Social ontology and empirical validation in the social sciences. Qom: Boostan-e Ketab. (In Persian)
- Vatanparast, M. (2016). An analytical comparison of positivism and critical realism in accounting research. *Accounting and Social Interests*, 6(2), 41–54. (In Persian)
- Volkoff, O., & Strong, D. M. (2013). Critical realism and affordances: Theorizing IT-associated organizational change. *Information Systems Journal*, 23(5), 819–843. <https://doi.org/10.1111/isj.12006>

- Wynn, D., & Williams, C. K. (2012). Principles for conducting critical realist case study research in information systems. *MIS Quarterly*, 36(3), 787–810. <https://doi.org/10.2307/41703481>
- Zarei Dehbaghi, A., Zarghami, S., Ghaedi, Y., & Bagheri Noaparast, K. (2017). The aims of knowledge inquiry in the social sciences from a critical realist perspective: An interdisciplinary view. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 9(3), 67–91. (In Persian)